

ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՀՈԳԵԿԱՆԻ ՕՆՏՈԳԵՆԵՏԻԿ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՆԿԱՐԱԳԻՐԸ ԻԲՆ ԹՈՒՖԵՅԼԻ «ՀԱՅՅ ԻԲՆ ՅԱԿԶԱՆ»՝ «ԱՐԹՈՒՆԻ ՈՐԴԻ ՈՂՋԸ» ԳՐՔՈՒՄ ԴԻԱՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ, ՆԱՐԵ ՓԱՐԵՄՈՒԶՅԱՆ

Իբն Թուֆեյլը (արաբերեն ամբողջական ունունը *Abu Bakr Muhammad ibn Abd al-Malik ibn Muhammad ibn Tufail al-Qaisi al-Andalusi*) XII դարի (1110-1185թթ.) արաբ Անդալուսի մուսուլման է՝ գրող, նովելիստ, իսլամական փիլիսոփա, աստվածաբան, բժիշկ, աստղագետ, վեզիր և դատարանի պաշտոնյա: ¹ Նրա աշխատություններից միակը, որը պահպանվել է մինչ այսօր և լայն տարածում ուներ ոչ միայն ուշ միջնադարում, այլ նաև հայտնի է մեր օրերում, կոչվում է «Հայ Իբն Յակզան» («Հայայի պատմությունը, Յակզանի որդին», լատինական թարգմանությունը «Philosophus autodidactus»²):

Հոդվածում փորձել ենք վերլուծել այս աշխատության հոգեբանական կողմերը, առավելապես ուշադրություն դարձնելով մարդու զարգացման տարիքային ստորաբաժանումներին և յուրաքանչյուր տարիքում տեղի ունեցող հոգեբանական փոփոխություններին, հոգեկանի օնտոգենետիկական զարգացմանը: Կարծում ենք, որ Իբն Թուֆեյլի այս ստեղծագործությունը մեծարժեք է ոչ միայն փիլիսոփայության, այլ նաև հոգեբանության գիտության համար, քանի որ այն իր մեջ ներառում է մարդայնացման գործընթացի լուրջ վերլուծություններ, մարդու ֆիզիոլոգիական և հոգեբանական զարգացման ընթացքը:

Իբն Թուֆեյլն այս ստեղծագործության մեջ նախ և առաջ նշում է, թե ինչպես է ստեղծագործության հերոսը հայտնվել անմարդաբանակ կղզում:

«Պատմում են մեր բարի նախնիները(թո՛ղ Ալլահը գոհանանրանցով), որ կա մի կղզի Հնդկական հասարակածի տակ գտնվող կղզիներից, և այդ կղզում ծնվեց մարդ առանց հոր և առանց մոր: Եվ դա այն պատճառով, որ այն ունի օդի ամենաչափավոր ջերմաստիճանը և ամենամեծ կենսական զգայունությունը երկրի բոլոր այլ կողմերի մեջ, քանի որ նրա վրա է ընկնում բարձրագույն լույսը»:³ Ինչպես տեսնում ենք իբն Թուֆեյլը այստեղ ներկայացնում է պրենատալ շրջանը, կյանքի ծագման սաղմնային սկիզբը, որը հետագայում զարգացավ որպես պանսպերմայի տեսություն:

Այս կղզու դիմաց կար ևս մեկ կղզի, որտեղ, ըստ առասպելներից մեկի, ծնվել է Հայ Իբն Յակզանը՝ թագավորի քրոջից և Յակզան անունով մեկից: Քանի

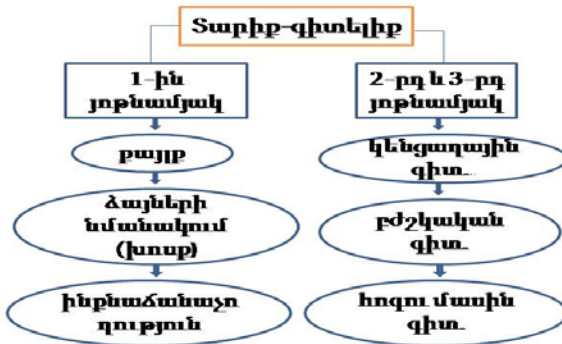
¹ https://en.wikipedia.org/wiki/Ibn_Tufail

² Общая история философии. Под ред. А. И. Введенского и Э. Л. Радлова, Москва : Директ-Медиа, 2009., стр. 102.

³ Abu Bakr Ibn Tufayl, The History of Hayy Ibn Yaqzan, Trans. By Simon Ockley, New York, p. 39.

որ թագավորը դեմ էր իր քրոջ և Յակգանի հարաբերություններին, երեխայի ծնվելուց հետո թագավորի քույրը, երեխային դնելով արկղի մեջ, նետում է նրան ծովը, և ծովի ալիքները բերում են երեխային վերը նշված կղզին: Ըստ մյուս առասպելի՝ այս կղզում, տարիներ շարունակ հղկված կավից, սկավեց ծնման գործընթացը: Նրա (կավի) մեջ սկսեցին առաջանալ պղպջակներ: «Այդ ժամանակ հոգին(լույսը, Ն.Փ.)՝ Աստուծուց եկող, միացավ նրան(պղպջակին) և այնպես ամուր կպավ, որ հնարավոր չէր առանձնացնել նրանից ո՛չ զգայությունը, ո՛չ գիտակցությունը»:¹ Ինչպես նկատում ենք Իբն Թուֆեյլն անդրադառնում է նաև կյանքի սուբստանցիաների հիմնախնդրին (հող, օդ, ջուր, կրակ), կարևորել դրանց կենսական դերը, իսկ հոգին և մարմինը դիտում էր անբաժանելի, ինչը վկայում էր նրա մատերիալիստական հայացքերը:

Իբն Թուֆեյլը Հայի զարգացումը նկարագրում է յոթնամյակներով: Առաջին յոթնամյակի 2-րդ տարում Հայն արդեն կարողանում է քայլել, ատամ է հանում: Բոլոր կենդանիների ձայնային նմանակումներ է կատարում, հատկապես եղնիկների, որոնց շրջապատում նա մեծանում էր: Ապա, ինչպես նշում է Թուֆեյլը, «նրա հոգում ամրացել էին առարկաների ձևերը, նույնիսկ այն ժամանակ, երբ նրանք իր աչքի առջև չէին, նրանոտ առաջանում էր որոշների

Նկ.1 Մարդ-գիտելիք հարաբերությունները կյանքի առաջին

¹ Նույն տեղում, էջ 46:

նկատմամբ հիացմունք, որոշների նկատմամբ զզվանք»¹: Այսօր ժամանակակից տարիքային և զարգացման հոգեբանության մեջ այս հիմնահարցներն առավել խորությամբ ուսումնասիրվում են, և գիտնականների զգալի մասը (Ժ. Պիաժե, Գալպերին, Դավիդով, Օզգուտ և ուրիշներ) հենց պատկերավոր մտածողության և երևակայության գործընթացներն են դիտում որպես մարդու մտավոր զարգացման և աշխարհաճանաչման բարձրակարգ գործընթացներ: Այստեղից կարելի է հետևություն անել, որ Հայլի մոտ կենդանական խոսքի ձևամորման հետ մեկտեղ զարգանում է նաև պատկերավոր մտածողությունը, ինչպես նաև արտահայտվում են արդեն իսկ ձևավորված հույզերը: Խոսքի և մտածողության զարգացման արդյունքում արդեն 3 տարեկանում երեխայի մոտ ձևավորվում է «ես»-ը: Արդեն 7 տարեկանում Հայլի մոտ ձևավորվում է նրա բարոյականի զարգացման և ճանաչողական ոլորտի զարգացման պահանջունքները: Նա փորձում էր հասկանալ, թե ինչու է տարբերվում իր հասակակիցներից: Իր հասակակիցներից ունեին պոչ, լավ խիտ մազածածկույթ, որոշները թռչում էին: Մրանք էին Հայլին տանջող հարցերը այդ տարիքում: Իբն Թուֆեյլն այս կերպ ընդգծել է նաև անձի տարիքային զարգացման ճգնաժամները, դրանցում կատարվող հոգեբանական փոփոխությունները: Այն, որ հոգեբանության մեջ արդեն աքսիմ է դարձել 3 և 7 տարեկանի ճգնաժամը, և որ ես – կոնցեպցիան և անձի արժեքային համակարգի, ինքնագնահատականի խնդիրներ են դիտարկվում որպես զարգացման նախադրյալ, դեռևս իրենց մեկանություններն ունեցել «Հայլ Իբն Յակզան» աշխատության մեջ:

Արդեն 2-րդ յոթնամյակում(առավել հակիրճ տե՛ս նկ. 1),որը հոգեբանության մեջ համահավասար է դեռահասության ճգնաժամի հետ,և նկարագրվում է որպես պուբերտանտային կամ սեռահասունացման (ըստ Զ. Ֆրեյդի՝ գենիտալ) շրջան:

Հետագայում Իբն Թուֆեյլն անդրադառնում է մարդու օրգանիզմի զարգացմանը և դրանց հոգեկան աշխարհի հետ ունեցած կապին: Ավելի վաղ նրա հերոսը նկատել էր, որ մարմնի բոլոր մասերը տափակ են և միայն գանգը, կուրծքը և փորն են խոռոչավոր, և որ վտանգավոր օրգանը(մոր),ինչպես նաև այլ կենդանիների մահվան համար պատասխանատու) այս երեքից մեկում՝ դրանց մեջտեղում, կարող է գտնվել: Հայլը գալիս է այն եզրակացության, որ այդ օրգանը պետք է գտնվի կրծքում, սիրտում, որին, ըստ նրա, լքել էր ինչ-որ բան, ենթադրեց, որ եղնիկի սիրտը լքել էր կրակը: Նա, ուսումնասիրելով մնացած օրգանները, գալիս է եզրակացության, որ ինչքան էլ, որ մարմնի տարբեր մասերը տարբեր ձևով շաժվեն, նրանց մեջ միասնականը հոգին է: Թուֆեյլը նշում է, որ յուրաքանչյուր առանձին օրգանի ենթարկվում է իրեն համապատասխան գործողությունը: Բայց յուրաքանչյուր գործողություն տեղի է ունենում այն

¹ Նույն տեղում, էջ 53:

ժամանակ, երբ օրգանին հասնի հոգու մասը ուղիներով, որոնք կոչվում են նյարդեր: Այս նյարդերը ստանում են հոգի միայն ուղեղի խոռոչից, իսկ նա ստանում է սրտից: Ուղեղում կան շատ հոգիներ՝ բաժանված մասերի: Եթե չկա օրգանը, ուրեմն հոգին էլ չկա, և եթե այս հոգին ինչ-որ ձևով հեռանում է մարմնից, վրա է հասնում մահը:

Մեկնաբանելով վերջին գրվածները՝ նշենք, որ Իբն Թուֆեյլը շատ մոտ էր իրականությանը, հոգու (հոգեկանի) գտնվելու վայրի մասին: Դեկարտը իր ժամանակին (XVI-XVII դդ) նույնպես խոսել է արա մասին ասելով, որ «Մարմինը մեքենա է, որի գլխավոր «բաղադրիչը» հոգին է: Այստեղից Դեկարտի համար այնքան կարևոր էր այն տեղի մասին հարցը, թե որտեղ է այն (հոգին, Ն.Փ.) կապված և հաղորդակցվում օրգանիզմի հետ: Այդպիսի միջանկյալ օրգան է ուղեղային ցանցը, մարմնի և հոգու կապը իրականացնող, որտեղ «կենսական հոգիների» շարժումները փոխվում են հոգու զգայության և ընկալման: Եվ հենց նրանում տեղի է ունենում հետադարձ փոխակերպումը. հոգու շարժումները վերաձևավորվում են մարմնական ցանցի շարժումների, որը հոգևոր ապրումները դարձնում է «կենսական հոգիների», օրգանիզմի գործունեությունը որոշող շարժումներ»:՝ Ենթադրվում է, որ նա լավ է ուսումնասիրել արաբական փիլիսոփայությունը և հենց Թուֆեյլի ստեղծագործությունից է օգտվել հոգու նման մեկնաբանման համար:

Այսպիսով արդեն 21 տարեկանում Հայյի ստեղծարարությունը շատ տարբեր ձևերով է դրսևորվում: Հենց այս տարիքում է մարդու գիտակցությունը հասնում իր գագաթնակետին:

Հայյ իբն Յակգանի չորրորդ յոթնամյակը ավարտվում է Արաբչի գոյության մասին գիտելիքի ձեռքբերմամբ: Այս ժամանակահատվածում Հայյ իբն Յակգանի մոտ առաջանում է աշխարհի միասնականության վերաբերյալ առաջին պատկերացումները, ապա նա իր եզրակացությունների միջոցով կարողանում է հասնել մատերիայի և առաջնային մատերիայի գաղափարին, որը նրան ուղղորդում է դեպի ստեղծող պատճառի, ապա Արաբչի մասին գիտելիքի ձեռքբերմանը:

Իբն Թուֆեյլը չի ընդունում ո՛չ աշխարհի հավերժությունը, ո՛չ նրա ժամանակավոր արարումը: Այս անտինոմիան ² պարզորեն ցույց է տալիս կանտյան դիրքորոշումն այն մասին, որ բանականությունն ունի իր սահմանները և որ նրա փաստերն առաջնորդում են դեպի հակասությունների լաբիրինթոս³:

¹ Б. В. Марков, Философия, Питер, 2009, էջ 210.

² Կանտյան փիլիսոփայության մեջ օգտագործվող եզրույթ, որ նշանակում է իրար հակասող երկու այնպիսի դատողություններ, որոնք հավասարապես կարող են ապացուցվել:

³ Siddiqi B. H., Ibn Tufail, p. 533.

Հետևելով Իբն Սինային՝ Իբն Թուֆեյլը տարբերություն է դնում գոյության և ժամանակի հավերժության միջև և ցույց է տալիս, որ Աստված գոյության տեսանկյունից նախորդել է աշխարհը, սակայն ոչ ժամանակի տեսանկյունից¹:

Այսպիսով, Հայր իբն Յակզանի կյանքի հինգերորդ յոթնամյակն ավարտվում է Արարչի գոյության անհրաժեշտության բացահայտմամբ: Նա սկսում է Արարչին դիտարկել որպես պատճառ, իսկ աշխարհը՝ նրա հետևանք: Իրեն բնորոշ բանական եզրահանգումներ անելու կարողության շնորհիվ Հայր իբն Յակզանը հանգում է Արարչի՝ Անհրաժեշտ գոյ լինելու մասին եզրակացությանը, որով ավարտվում է նրա կյանքի հինգերորդ յոթնամյակը:

Նա ուսումնասիրության է ենթարկում այս բարձրագույն էությունը՝ ջանալով հասկանալ, թե կարող է արդյոք այն մահանալ, կամ փչանալ և քայքայվել, թե՞ այն հավերժ գոյություն ունի: Նա տեսնում է, որ փչանալը և քայքայումը բացառապես մարմնի հատկություններ են և կայանում են նրանում, որ մարմիններն իրենց վրայից գցում են մի կերպարը և մյուսն են հագնում: Սակայն ոչ մի կերպ հնարավոր չէ պատկերացնել, որ այն, ինչ անմարմին է և գոյության համար մարմնի կարիք չունի, կարող է քայքայման ենթարկել»²(արար. թարգմանությունը ըստ Հասմիկ Փարեմուզյանի): Կատարելով այսպիսի դատողություններ՝ նա գալիս է եզրահանգման, որ իր սեփական կատարելությունն ու հաճույքը միայն Անհրաժեշտ գոյին մշտապես տեսնելու մեջ է: Այսպիսով, Հայր իբն Յակզանը ամբողջությամբ մեկուսանում է աշխարհից, որպեսզի կարողանա հասնել Անհրաժեշտ գոյի հետ նմանությանը՝ սահմանափակելով իր բոլոր շարժումներն ու մտքերը և հրաժարվելով մարմնական բոլոր հատկություններից:

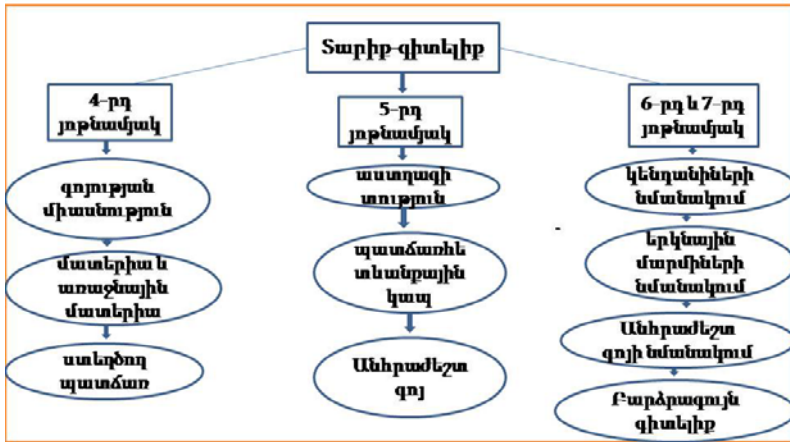
Այսպիսով, կարելի է ասել, որ Իբն Թուֆեյլի հերոսի համար summum bonum-ը³ երկրային երջանկությունը չէ, այլ Աստծու հետ ամբողջական միավորումը և բացարձակ ճշմարտությանը հասնելը, ինչը հաջողվում է նրան երկար փորձերի և տանջանքների արդյունքում, որի ընթացքում նա ոչ միայն ձեռք է բերում անտիկ փիլիսոփաներին բնորոշ գիտելիքների ամբողջությունը, այլև հասնում է միստիկ գիտելիքի ձեռքբերմանը, որը հանգեցնում է երջանկության: Նա հասնում է իր բաղձալի գիտելիքին մոտ հիսուն տարեկանում(առավել հակիրճ տե՛ս նկ.2): Սրանից կարելի է ենթադրել, որըստ

¹ Siddiqi B. H., Ibn Tufail, p. 533.

² Ibn Tufayl, Hayy ibn Yaqzān, Al-Dūka, s. a., p. 63-64.

³ Լատիներենից թարգմանաբար նշանակում է բարձրագույն բարիք: Հելլենիստական էթիկան summum bonum-ը սահմանում է որպես նպատակ, որին պետք է ուղղված լինեն բոլոր ջանքերը, եթե մարդը ցանկանում է ապրել լավ և երջանիկ կյանք: Մանրամասն տե՛ս Thorsrud H., Ancient Greek Skepticism, Internet Encyclopedia of Philosophy, <http://www.iep.utm.edu/skepanci/>, (25.04.2017).

Իբն Թուֆեյլի՝ մարդը կարող է հասնել բացարձակ գիտելիքի իր կյանքի յոթերորդ յոթնամյակի ավարտին:

Նկ.2 Արարիչ-բարձրագույն (ճշմարիտ) գիտելիք

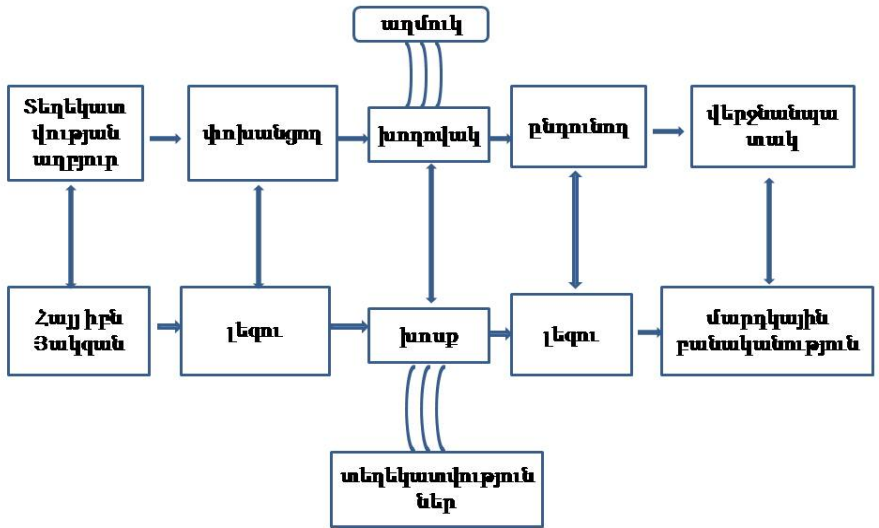
Այժմ խոսենք Հայյի և հասարակության միջև հարաբերությունների մասին: Ինչպես արդեն նշվել է կար նաև մեկ այլ՝ մարդաբնակ, կղզի: Այդ կղզում էին մեծացել երկու երիտասարդ Աբսալ և Սալման անուններով: Աբսալը գիտեր այն կղզու մասին, որտեղ ապրում էր Հայյ Իբն Յակզանը, գիտեր նրա մեղմ կլիմայի, բերրիության մասին: Նա մտածում է, որ կգտնի այդ կղզում այն ինչ փնտրում է, ուստի որոշում է մեկուսանալ մարդկանցից և տեղափոխվում է այդ կղզի:

Հայյը տեսնելով Աբսալին հասկանում է, որ գտնվել է այն մեկը, որը նմանություն ունի իր հետ: Այդ իսկ պատճառով Հայյը ցանկանում է ուսումնասիրել, մոտիկից շփվել Աբսալի հետ: Հայյը շատ ընկալունակ էր և շատ հեշտորեն է սովորում մարդկային լեզուն, նույնիսկ այդ տարիքում, որը հոգեբանության տեսանկյունից անհնար է: Սովորելով լեզուն Հայյը պատմում է կղզում՝ իր ձեռք բերած գիտելիքի մասին, փորձում է կղզու բնակիչներին ցույց տալ ճշմարիտ գիտելիքի ճանապարհը: Այս ընթացքում Հայյի մոտ երկու հարց է առաջանում.

- ինչու՞ են մարգարեն մեծ մասամբ օգտվում առակներից,
- ինչու՞ են կղզու բնակիչները հասնում Աստծուն ծեսերի և զգայություններ միջոցով:

Սկզբում մարդկանց հետաքրքրում էր, թե Հայրը ինչպես է պատմություններ պատմում, այն մասին, թե ինչպես է ապրել իր կզոում: Մակայն, երբ Հայրը սկսեց խոսել ճշմարիտ գիտելիքի մասին, մեկնաբանել մարգարեի առակները, նրան ոչ ոք չի հասկանում: Ուստի նա և իր ընկեր Աբսալը վերադառնում են Հայր կղզի և մենանում այնտեղ:

Հոգեբանության տեսանկյունից կարելի է նկատել, որ Հայրը ուղղակի սոցալիզացիայի չի ենթարկվում: Հետագայում հոգեբանության մեջ սա անվանել են մաուզլիի համախտանիշ:¹ Եթե փորձենք Հայր Իբն Յակզանի շփվելու փորձը գուգահեռ տանել Շեննոնի ² «տեղեկատվական տեսության» հետ ապա կստանանք հետևյալ պատկերը.

Նկ.3 Անհատական գիտելիքի մերժում (Շեննոնի տեսություն)

¹ «Մաուզլի», «Ֆերալային մարդիկ», լատ. Fera բառից՝ վայրի կենդանի, http://www.wolfnight.ru/forum/wolf_theme.php?theme=107

² Կլոդ Շեննոն ամերիկացի ինժիներ և մաթեմատիկոս, ով 1948թ.-ին ստեղծել է տեղեկատվական տեսությունը: Այս տեսության մեջ ներկայացվում է տեղեկատվության փոխանցման հետևյալ հաջորդականությունը. տեղեկատվության աղբյուր, փոխանցող, խողովակ, ստացող, վերջնականացում: Տեղեկատվության աղբյուրը տեղեկատվությունը փոխանցողի միջոցով ուղղորդում է դեպի կապի խողովակ, որի միջոցով այն հասնում է ստացողին, ապա վերջնականացվում: Կարևոր է այն, որ խողովակն ունի տեղեկատվության փոխանցման սահմանային արագություն, ինչպես նաև նրա վրա ազդող աղմուկ, որը երբեմն խեղաթյուրում է տեղեկատվության որակը, որի պատճառով էլ երբեմն սխալ տեղեկատվություն է հասնում տեղ: Սխալ տեղեկատվություն է ստացվում նաև այն ժամանակ, երբ տեղեկատվության փոխանցողի կողմն անձանթ կամ քիչ ծանոթ է ստացողին, որը բարդացնում է ապակողովորումը, չնայած երբեմն հնարավոր է լինում ճիշտ ապակողովորել այն: Ըստ այս տեսության՝ աղմուկը հաշվի առնելով տեղեկատվությունը կարելի է այնպես կողավորել, որ այն բոլոր ստացողները հասկանան: Մանրամասնտե՝ u Shannon C. E., A Mathematical Theory of Communication, <http://math.harvard.edu/~ctm/home/text/others/shannon/entropy/entropy.pdf>

Ամփոփելով Իբն Թուֆեյլի մոտեցումները և նրա գաղափարները զետեղված «Հայ Իբն Յակզան» աշխատության մեջ՝ հանգում ենք այն եզրակացության, որ 12-րդում արաբական փիլիսոփայությունը արտացոլում էր հոգեկանի զարգացման հիմնախնդիրները, մարդու ֆիլոզոֆիկ և օնտոգենետիկ զարգացումը, քննարկում էր անհատի սաղմնային և հետագա տարիքային փուլերը և դրանցում առկա նորագոյացությունները, մարդու՝ որպես անձնավորության պահանջմունքները, հոյզերը, ապրումները, ինչպես նաև տրվում էր դրանց մեխանիզմները ու օրինաչափությունները:

Բանալի բառեր - Իբն Թուֆեյլ, «Հայ Իբն Յակզան», հոգեկանի արտացոլում, մարդու տարիքային ստորաբաժանում:

Դիանա Սարգսյան, **Նարե Պարեմուզյան, Հոգեկանի օնտոգենետիկ զարգացման նկարագիրը Իբն Թուֆեյլի «Հայ Իբն Յակզան» «Արթունի որդի ողջը» գրքում** - Հոդվածում ներկայացված է 12-րդ դարի արաբ փիլիսոփա Իբն Թուֆեյլի «Հայ Իբն Յակզան» աշխատության հոգեբանական կողմերը: Իբն Թուֆեյլն այն հեղինակներից է, որն ամենաքիչն է ուսումնասիրվել հոգեբանության ոլորտում, սակայն, որի մտքերն ու գաղափարները ամբողջապես վերաբերում են մարդու հոգեկանի զարգացմանը, աշխարհընկալմանն ու ինքնաճանաչմանը: Նա իր գրքում անդրադառնում է այնպիսի հարցերի մանրակրկիտ քննարկմանը, որոնք վերաբերում են մարդու տարիքային զարգացմանը, հոգեկանի ճանաչողական գործընթացներին, մարդու պահանջմունքներին և հետաքրքրություններին, մարդկային փոխհարաբերություններին: Կարծում ենք, որ Իբն Թուֆեյլի՝ մարդու և նրա հոգեկանի զարգացման մոտեցումները արդիական են և արժանի հոգեբանական խորքային վերլուծություն:

Диана Саргсян, Наре Паремужян, Описание онтогенетического развития психики в книге Ибна Туфейла «Хай Ибн Якзан» - «Живой, сын бодрствующего» - В статье представлены психологические аспекты арабского философа 12-го века Ибна Туфаила «Хай Ибн Якзан». Ибн Туфаил - один из тех авторов, кто наименее был изученным в области психологии, но чьи мысли и идеи полностью связаны с развитием психики человека, мировоззрения и самосознания. Он ссылается на тщательное обсуждение вопросов, касающихся возраста, когнитивных процессов, потребностей, интересов и человеческих отношений. Мы полагаем, что подходы Ибн Туфаила к человеку и его психическое развитие актуальны и достойны психологического углубленного анализа.

Diana Sargsyan, Nare Paremuzyan, Description of mental ontogenetic development on the book Ibn Tufeil's "Hayy Ibn Yagzan" - "Alive, Son of awake" - The article presents the psychological aspects of the 12th-century Arab philosopher Ibn

Tufail's "Hayy Ibn Yaqzan". Ibn Tufail is one of those authors who was slightly studied in the field of psychology but whose thoughts and ideas completely relate to the development of a person's psychology, worldview and self-awareness. He refers to a thorough discussion of issues relating to age, human cognitive processes, needs, interests and human relationships. We believe that Ibn Tufail's approaches of a human and his mental development are actual and worthy of psychological in-depth analysis.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Марков Б. В., Философия, Питер, 2009, 352 с.
2. Общая история философии. Под ред. А. И. Введенского и Э. Л. Радлова, Москва : Директ-Медиа, 2009., ст. 544 с.
3. Abu Bakr Ibn Tufayl, The History of Hayy Ibn Yaqzan, Trans. By Simon Ockley, New York, 1246 p.
4. Ibn Ṭufayl, Ḥayy ibn Yaqz ān, Al-Dūḥ a, s. a., p. 63-64.
5. Shannon C. E., A Mathematical Theory of Communication,
<http://math.harvard.edu/~ctm/home/text/others/shannon/entropy/entropy.pdf>
6. Siddiqi B. H., Ibn Tufail, 2015, 533 p., *Siddiqi, B.H.* "From Hayy bin Yaqzan to 'the Children of Light,' " Pakistan Philosophy Journal, 7 (1963), pp. 57-70. "Ibn Tufayl," in A History of Muslim Philosophy, edited by M.M. Sharif (Wiesbaden: Otto Harrossowitz, 1963), I, 526-40. "The Philosophy of Hai Ibn Yaqzan," Pakistan Philosophy Journal, 2 (1965), pp. 69-75.
7. https://en.wikipedia.org/wiki/Ibn_Tufail